

Dana MUSILOVÁ – Pavla PLACHÁ

Ženská nucená práce v českých zemích 1939–1945

Abstract: Women's Forced Labor in the Bohemian Lands 1939–1945

Forced labor was one of the fundamental pillars of the German war economy. It has affected the lives of millions of people – both men and women – in Germany, in the occupied territories and in satellite states. However, research has so far taken special note of the role and position of women in the forced labor system. This system, on the one hand, used the female workforce in the same way as the male, but on the other hand, it had some gender-specific characteristics (women were forced to prostitution in camp brothels, pregnancy, maternity). This study aims to analyse the current state of research, to specify the terminology used in relation to female forced labor, to classify it and to define its specifics in the territory of the Protectorate of Bohemia and Moravia and the Imperial County Sudetenland.

Key words: forced labor – women – Bohemian Lands – categorisation – gender

Nucená práce tvořila jeden ze základních pilířů německé válečné ekonomiky. Zasáhla do životů miliónů lidí – mužů a žen – v Německu, na okupovaných územích i v satelitních státech. Tato studie se soustřeďuje na nucenou práci žen v českých zemích v letech 1939–1945. Klade si za cíl shrnout dosavadní stav výzkumu, upřesnit používanou terminologii ve vztahu k ženské nucené práci, klasifikovat ji, vymezit její specifika a formulovat dílčí témata pro následný hlubší a na pramenech založený výzkum. Zahrnuje ženy přikázané do práce v Protektorátu Čechy a Morava a v Říšské župě Sudety, tedy na území nynější České republiky.¹

Německá a rakouská historiografie, méně již česká, věnovaly v posledních patnácti letech tomuto fenoménu pozornost související zejména s procesem tzv. odškodňování obětí nucené práce.² Spíše výjimečně si však badatelé všímali role a postavení žen v systému

1 Studie se nezabývá ženami přikázanými na nucené práce do Německa (v hranicích z roku 1937).

2 K problematice nucené práce srovnej např. Johanna GEHMACHER, *Frauen- und Geschlechtergeschichte des Nationalsozialismus*, Innsbruck – Wien 2007; Alfons ADAM, „Die Arbeitsfrage soll mit Hilfe KZ Häftlingen gelöst werden.“ Berlin 2013; Stephan POSTA, *Tschechische „Fremdarbeiter“ in der*

nucené práce.³ Tento systém na jedné straně využíval ženskou pracovní sílu stejným způsobem jako mužskou, na druhé straně měla jistá specifika související s genderem (např. prostituce, těhotenství, mateřství).

Naprostá většina badatelů se v minulosti soustředila na problematiku nuceně nasazených cizinců a cizinek na území Německa, resp. Rakouska. Vznikly však rovněž publikace sledující problematiku nucené práce na teritoriu českých zemí.⁴ Větší část z nich věnuje

nationalsozialistischen Kriegswirtschaft, Dresden 2002; Johanna GRÜTZBAUCH, *Zwangsarbeit und Sexualität: nationalsozialistische Strategien der Kontrolle*, diplomová práce Universität Wien, Wien 2003; Hubert FEICHTLBAUER, *Forced Labour in Austria 1938–1945*, Wien 2005; Alexander PLATO, *Hitlers Sklaven: Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich*, Wien 2008; Robert SOMMER, *Das KZ-Bordell: sexuelle Zwangsarbeit in nationalsozialistischen Konzentrationslagern*, Paderborn 2009; Florian FREUND – Bertrand PERZ – Mark SPOERER, *Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen auf dem Gebiet der Republik Österreich 1939–1945*, Wien 2004; Stefan KARNER – Peter RUGGENTHALER, *Zwangsarbeit in der Land- und Forstwirtschaft auf dem Gebiet Österreichs 1939 bis 1945*, Wien 2004; Ulrich HERBERT, *Fremdarbeiter. Politik und Praxis des „Ausländereinsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*, Bonn 1999; Steffen BECKER, *Der Weg zum „Totaleinsatz“: Arbeitseinsatzbehörden und Arbeitskräfterekrutierungen im Protektorat Böhmen und Mähren*, in: Florian Dierl – Karsten Linne (Hrsg.), *Arbeitskräfte als Kriegsbeute: Der Fall Ost- und Südosteuropa 1939–1945*, Berlin 2011, s. 46–71. V českém překladu jsou k dispozici např. monografie německých historiků Marka Spoerera a Alfonse Adama. Mark SPOERER, *Nucené práce pod hákovým křížem*, Praha 2005; Alfons ADAM, *Otroci třetí říše: pobočné koncentrační tábory na území České republiky*, Praha 2016. Největší přínos rakouských a německých historiků spočívá v upřesnění terminologie související s nucenou prací a v její klasifikaci. Z prací českých autorů viz např. Jaroslav PAŽOUT – Stanislav KOKOŠKA – Zdeňka KOKOŠKOVÁ (edd.): *Museli pracovat pro Říši: nucené pracovní nasazení českého obyvatelstva v letech 2. světové války*, Praha 2004; Iva HEJNOVÁ, *Nucená práce v letech 1940–1945 v okresech Trutnov a Náchod*, diplomová práce UHK, Hradec Králové 2017; Pavla PLACHÁ (ed.), „Nepřichází-li práce k Tobě“. *Různé podoby nucené práce ve studiích a dokumentech*, Praha 2003; Veronika MOJŽISOVÁ, *Vývoj nucené práce na území České republiky ve 20. století*, Ostrava 2014; Šárka JARSKÁ – Tomáš JELÍNEK, *Nucená práce českého obyvatelstva pro německé válečné hospodářství*, in: *Nucená práce. Němci, nuceně nasazení a válka*, Praha 2014.

- 3 K nucené práci žen viz např. J. GEHMACHER, *Frauen- und Geschlechtergeschichte*; J. GRÜTZBAUCH, *Zwangsarbeit und Sexualität*; R. SOMMER, *Das KZ-Bordell*; Klaus Christian KASPER, *Frauen Arbeitslager Mährisch Weisswasser 1944/1945*, Bonn 2002; Vladimír BRUŽEŇÁK, *Ve stínu Krušných hor. Z historie poboček koncentračního tábora Flossenbürg na Karlovarsku a Sokolovsku*, Cheb 2015. Informace k ženské nucené práci jsou v různé míře obsaženy rovněž v dalších publikacích uvedených v poznámce č. 2.
- 4 Kromě prací již citovaných prací Steffena Beckera, Alfonse Adama, Klause Christiana Kaspera, Jaroslava Pažouta a kol., Ivy Hejnové, Pavly Plaché, Vladimíra Bružeňáka, Veroniky Mojžisové, Šárky Jarské ve spolupráci s Tomášem Jelínkem, které je možné považovat za reflexi tzv. procesu odškodňování obětí, je třeba připomenout rovněž starší publikace, např. Alfons ADAM, *Hranice efektivity. Nucená práce u severočeských dceřiných firem koncernu Říšské závody Hermann Göring*, Tereziánské studie a dokumenty 2009, s. 11–53; Václav NĚMEC, *Ženský koncentrační tábor ve Svatavě*, Sokolov 1985; Růžena BUBENÍČKOVÁ – Ludmila KUBÁTOVÁ – Irena MALÁ, *Tábory utrpení a smrti*, Praha 1969; Miroslav KRYL – Ludmila CHLÁDKOVÁ, *Pobočky koncentračního tábora Gross-Rosen ve Inářských závodech Trutnovska za nacistické okupace*, Trutnov 1981; Zdeněk KONEČNÝ, *Pracovní nasazení válečných zajatců a obyvatel Evropy v ČSR (1939–1945)*, Brno 1967. Přínosem jsou nově publikované edice pramenů: Zdeňka KOKOŠKOVÁ – Jaroslav PAŽOUT – Monika SEDLÁKOVÁ (edd.), *Pracovali pro Třetí říši. Nucené pracovní nasazení českého obyvatelstva Protektorátu Čechy a Morava pro válečné*

pozornost nucené práci vězňů a vězenkyň v pobočkách koncentračních táborů, válečných zajatců nebo zahraničních civilních dělníků a dělnic v Říšské župě Sudety.⁵ Na okraji zájmu badatelů stále stojí civilní dělníci a dělnice v protektorátu, přestože představovali převažující většinu nuceně nasazených v době druhé světové války na území nynější České republiky. Je to s podivem, vezmeme-li v úvahu, že se jedná vlastně o celou jednu „ztracenou generaci“ zbavenou možnosti vzdělávat se, získávat životní a pracovní zkušenosti v podmínkách demokratické společnosti. Po skončení války vstupuje do života se značným deficitem na jedné straně, zato se specifickými životními zkušenostmi a pracovními návyky na druhé. Dvojnásob to platí pro ženy, jimž právě specifické zkušenosti a sdílení nucené práce s muži otvírají cestu k vyšší míře rovnosti mezi pohlavími než dříve.⁶

Více pozornosti se v České republice dostalo nucené práci ze strany jejích samotných aktérů. V roce 1990 vznikl Svaz nuceně nasazených, který sdružoval na 40 tisíc osob přikázaných v letech 1939–1945 na nucené práce v Německu a v jím okupovaných zemích. Svaz se významně angažoval v procesu tzv. odškodňování. Zanikl v roce 2004, když už byly výplaty obětem nucené a otrocké práce v plném proudu, a také proto, že mu z přirozených důvodů ubývalo členů.

Proces tzv. odškodňování probíhal v České republice v letech 2000–2006. Obětem tzv. otrocké a nucené práce v době nacionálního socialismu byly poskytnuty finanční kompenzace od německého a rakouského státu. Cílem akce bylo symbolické vyrovnání se s touto dějinnou kapitolou.⁷ Klasifikace obětí nucené práce a později i metodika posuzování jednotlivých žádostí vycházela z potřeb odškodňovacího procesu. Jednotlivé skupiny tzv. oprávněných žadatelů definoval německý zákon o Spolkové nadaci (§ 11, odst. 1) a rakouský zákon o Fondu smíření (§ 2, odst. 1). Tyto zákonné normy rozlišovaly dva základní druhy nedobrovolné práce: *otrockou práci vězňů* (kategorie A) a *nucenou práci civilních osob* (kategorie B). Zvláštní kategorii (C) pak tvořilo *jiné nacistické bezpráví*.⁸ Sem

hospodářství Třetí říše (1939–1945), Praha 2011; Michal SCHWARZ – Ludovít HALLON – Peter MÍČKO, *Podoby nemecko-slovenského „ochranného priateľstva“*. *Dokumenty k náboru a nasadeniu slovenských pracovných síl do Nemeckej ríše v rokoch 1939–1945*, Bratislava 2012.

5 Viz práce Alfonse Adama, Klause Christiana Kaspera, Ivy Hejnové, Vladimíra Bružňáka, Václava Němce, Růženy Bubeníčkové a kol., Miroslava Kryla a Ludmily Chládkové nebo Zdeňka Konečného citované v poznámkách č. 3 a 4.

6 Dana MUSILOVÁ, *Ženské hnutí 1945–1948: naděje a zklamání*, in: Zdeňka KOKOŠKOVÁ – Jiří KOCIAN – Stanislav KOKOŠKA (edd.), *Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody*, Praha 2005, s. 339–344; Dana MUSILOVÁ, *Der Einfluss bezahlter Arbeit auf weibliche Identitätbildungsprozesse in der Tschechoslowakei der Nachkriegszeit*, in: Bad Wiesser Tagungen des Collegium Carolinum, Bd. 25, München 2008, s. 165–187.

7 O přípravách, průběhu a výsledcích tzv. odškodnění žadatelů z České republiky viz Martin HOŘÁK (ed.), *Odškodnění 2000–2006. Česko-německý fond budoucnosti a platby obětem otrocké a nucené práce*, Praha 2007.

8 Existovala ještě samostatná kategorie „jiné osobní újmy“, např. majetkového či zdravotního rázu.

byly zahrnuty různé další skupiny, mimo jiné například ženy, jež vykonávaly nucenou práci a porodily v této době dítě, nebo byly přinuceny k interrupci.

Pro kategorii A začal postupně vznikat jako pomůcka seznam *vězeňských zařízení*, kde se vykonávala otročká práce. Dnes je v aktualizované podobě dostupný na stránkách německé nadace Připomínka, odpovědnost a budoucnost (*Erinnerung, Verantwortung, Zukunft, EVZ*).⁹

Platby se přiznávaly toliko pronásledovaným na základě „rasového“ původu, politického přesvědčení, náboženského vyznání, sexuální orientace apod. Z odškodňovacího procesu byli vyloučeni lidé, jejichž důvod věznění byl kriminální povahy. Mezi ně byly řazeny také přestupky proti zákonům a nařízením o válečném hospodářství, jako byla například nepovolená porážka chovného dobytka, mletí obilí „na černo“, obchodování s odběrovými lístky na zboží nebo jejich falšování atp.¹⁰

Oprávněným žadatelem v kategorii B byl podle spolkového zákona ten, kdo byl ze svého domovského státu deportován na území Německé říše v hranicích roku 1937¹¹ nebo na území obsazené Německou říší a byl nucen k pracovnímu nasazení v průmyslovém podniku nebo ve veřejné oblasti. Rakouský zákon do této skupiny zahrnoval i ty, kteří byli na území Rakouska přemístěni „na základě předstírání klamných skutečností“ nebo se zde nejprve zdržovali dobrovolně a později jim bylo bráněno v návratu a byli nuceni k práci.

Kategorie C zahrnovala vícero skupin, hlavně nuceně nasazené, kteří byli přemístěni z Protektorátu Čechy a Morava do obsazeného pohraničí a nuceně nasazené v protektorátu samotném. Vycházelo se z faktu, že české země se pro svou strategickou polohu v závěru války staly významným střediskem zbrojního a zvláště leteckého průmyslu. Objevovala se nová fakta, která přesvědčivě vypovídala o rozsahu hospodářské exploatace českých zemí a jejich obyvatelstva za německé okupace.¹²

9 EVZ byla zřízena spolkovým zákonem v roce 2000 za účelem poskytnutí plateb obětem otrocké a nucené práce za nacismu. V současnosti nadace podporuje především vzdělávací a sociální projekty. Seznam internačních zařízení uvádí pro území České republiky z celkového počtu 3846 míst celkem 191 míst, kde se vykonávala otročká práce. Z toho je 20 označeno jako místa otrocké práce žen a 9 smíšených (mužů i žen). Viz URL: <https://www.bundesarchiv.de/zwangsarbeit/haftstaetten/index.php?action=2.0&tab=3&page_index=1#result_list> [cit. 12. 3. 2018].

10 Posuzovatelé žádostí se v těchto případech snažili vzhledem k častému politickému rozměru hospodářské kriminality v protektorátu postupovat obezřetně případ od případu.

11 Rok 1937 byl zvolen s ohledem na tzv. majetkové újmy.

12 Podle očekávání se při zpracovávání žádostí o platby potvrdovalo, že největší koncentrace zbrojařských firem a tím i poptávka po pracovní síle byla v Praze, Brně, Ostravě, Plzni a Olomouci. Zároveň vycházel najevo význam menších center, např. Vlašim (Sellier & Bellot), Kuřim (Klöckner Flugmotorenwerke), Nová Paka (Daimler-Benz, Siemens-Radiotechna), Prostějov (Klöckner Flugmotorenwerke – Wikov), Vsetín (Hermann-Göring-Werke), Náchod (Deutsche Lufthansa), Semily (Junkers), Roztoky u Krivoklátu (Junkers) či Tišnov (Wiener Neustädter Flugzeugwerke – Diana).

Výsledky celé odškodňovací akce je třeba vnímat s přihlédnutím k podmínkám odškodnění: na něj mohli dosáhnout pouze ti, kdo si do konce roku 2001 podali žádost a mohli ji doložit doklady.¹³

V souvislosti s tzv. odškodňovacím procesem došlo v českém, německém i rakouském prostředí k oživení zájmu o problematiku nucené práce. V roce 2004 vznikla výstava s názvem *Museli pracovat pro Říši*,¹⁴ která na odškodňovací akci přímo navazovala. Ve své koncepci přejímala v zásadě i zmiňované rozdělení nedobrovolné práce na *otrockou* a *nucenou*. Nově vyčleňovala tzv. nasazení v uniformách (v rámci polovojenských organizací), práci v pracovních výchovných táborech a zákopové práce na sklonku války. V tomto rámci si všímala také ženské práce, nesledovala ji však jako samostatné téma.¹⁵ Teritoriálně i časově nejširší zpracování tématu formou expozice představil mezinárodní projekt *Zwangsarbeit. Die Deutschen, die Zwangsarbeiter und der Krieg*.¹⁶ Také v rámci tohoto projektu byla ženská práce součástí jiných dílčích témat. Autoři aktuální putovní expozice *Ztracená paměť? Místa nacistické nucené práce v ČR* zvolili topografické východisko.¹⁷ Vybrali celkem osmnáct míst v České republice, k nimž přiřadili konkrétní lidský příběh. Místa i lidé byli zvoleni tak, aby reprezentovali co nejširší škálu různých forem nucené práce. Ženskou práci projekt představuje na sedmi konkrétních příkladech.¹⁸

K tématu nuceného pracovního nasazení za nacismu vznikl také německý vzdělávací webový portál *Zwangsarbeit 1939–1945. Erinnerung und Geschichte*,¹⁹ na nějž navazuje česká internetová platforma *Nucená práce 1939–1945. Příběhy pamětníků ve výuce*.²⁰ Oba portály slouží mimo jiné jako on-line archiv rozhovorů s pamětníky.

13 V případě žádostí pozůstalých vznikala možnost platby jen tehdy, když se nuceně nasazený dožil 16. února 1999.

14 Výstavu pořádal Státní ústřední archiv v Praze, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Kancelář pro oběti nacismu ČNFB.

15 J. PAŽOUT – S. KOKOŠKA – Z. KOKOŠKOVÁ (edd.), *Museli pracovat pro Říši*.

16 Výstava Stiftung Gedenkstätten Buchenwald und Mittelbau-Dora s podporou EVZ. Viz URL: <<https://www.ausstellung-zwangsarbeit.org/homepage.html>> [cit. 13. 3. 2018].

17 Výstavu připravil v roce 2016 Institut terezínské iniciativy, o. p. s., ve spolupráci s partnery Antikomplex, Živá Paměť a KZ-Gedenkstätte Flossenbürg. Viz URL: <<http://www.ztracena-pamet.cz/cs/>> [cit. 13. 3. 2018].

18 V souvislosti s táborem v Dětrichově (Říšská župa Sudety), kde se mimo jiné nacházela také porodnice pro nuceně nasazené ženy, jediné zařízení svého druhu na území dnešní České republiky. Ženská práce je zmíněna též v souvislosti s Holýšovem (Metallwerke Holleischen; Říšská župa Sudety), Chrastavou (pobočný koncentrační tábor Gross-Rosenu; Říšská župa Sudety), Jelmem u Horní Plané (nasazení v zemědělství; Říšská župa Horní Podunají), Odrách (gumárna Optimit; Říšská župa Sudety), Prahou (ČKD, Protektorát Čechy a Morava), Terezínem (práce v židovském ghettu; Protektorát Čechy a Morava) a Žacléřem (textilka Buhl & Sohn; Říšská župa Sudety).

19 Projekt nadace EVZ, Freie Universität Berlin a Deutsches Historisches Museum. Viz URL: <<http://www.zwangsarbeit-archiv.de/>> [cit. 13. 3. 2018].

20 Projekt vznikl ve spolupráci Živé paměti, Centra pro digitální systémy Freie Universität Berlin a nadace EVZ. Viz URL: <<https://nucenaprace.cz/>> [cit. 13. 3. 2018].

Výzkum nucené práce se neobejde bez ujasnění si terminologie. Pro starší práce je obvyklé používání obsahově odlišných pojmů jako synonym a jejich libovolné zaměňování, snad i ze stylistických důvodů. Nucená práce bývá často označována pojmem „totální nasazení“, resp. jeho německou variantou „Totaleinsatz“, ačkoliv se jedná pouze o jednu z forem nucené práce, navíc využívanou až od roku 1942. Kromě uvedeného pojmu se používají další, například „nucené nasazení“, „totální mobilizace“ nebo „otrocká práce“.

Tento text důsledně pracuje v souladu s nejnovějšími poznatky s pojmem „nucená práce“. Chápe ji jako práci, k níž byli lidé, v našem případě ženy, nuceni mimoekonomickými prostředky. *„O nucené práci v nacionálním socialismu se dá hovořit tehdy, když se mimoekonomický nátlak stal rozhodujícím proto, že dotýčný pracoval, a to nejen nezávisle na své profesi a schopnostech, nýbrž pouze v závislosti na svém původu (národním, etnickém, náboženském); o nucené práci se dá hovořit i tehdy, když byly vytvořeny speciální diskriminující pracovní právní podmínky, které určitou definovanou skupinu osob pod hrozbou trestu smrti nutily k práci. Jde přitom o ty osoby, které byly poškozeny na základě specificky nacionálně socialistické politiky, tj. kvůli typicky nacionálně socialistickým motivům byly bezprostředně pronásledovány z rasistických /a/ nebo politických důvodů /a/ nebo byly podrobeny jiným donucovacím prostředkům jakékoli povahy.“*²¹

Nucená práce, jeden ze základních pilířů válečného řízeného hospodářství, byla praktikovaná nejdříve v Německu a následně na všech jím okupovaných územích. V případě Československa se tak stalo nejdříve v oblastech odstoupených na základě Mnichovské dohody. Následovalo území okupované 15. března 1939 a následně začleněné jako Protektorát Čechy a Morava do Velkoněmecké říše.²² Německé ženy se staly součástí režimu nucené práce v roce 1938, kdy vrcholily přípravy na válku spojené se zvýšenými požadavky na pracovní síly, a to navzdory nacistické ideologii mytizující mateřství árijských žen a odmítající jejich produktivní práci. Nacistický režim zpočátku ženy z trhu práce vylučoval, nyní však byly znovu povolávány do práce bez ohledu na ideologii přisuzující ženě primárně biologickou roli. O rok později byla odstraněna dosavadní omezení ženské práce. Ženy nahrazovaly muže rukující do wehrmachtu a osvojovaly si profese, které dosud zastávali výhradně muži. Typickým příkladem takové profese byla jeřábnice nebo (od roku 1941) hornice. Vstup žen do mužských profesí částečně odstraňoval genderově specifickou dělbu práce, nepřinášel však ženám mzdový vzestup; většina z nich vykonávala

21 Tomáš JELÍNEK, *Nucená práce v nacionálním socialismu*, in: Pavla Plachá (ed.), „Nepřichází-li práce k tobě...“ Různé podoby nucené práce ve studiích a dokumentech, Praha 2003, s. 17.

22 Na území Slovenska vznikla 14. 3. 1939 Slovenská republika; samostatný stát, ve skutečnosti stále intenzivněji podřízovaný Německu včetně režimu nucené práce. Viz Michal SCHWARZ – Ludovít HALLON – Peter MIČKO, *Podoby nemecko-slovenského „ochranného priateľstva“*. *Dokumenty k náboru a nasadeniu slovenských pracovných síl do Nemeckej ríše v rokoch 1939–1945*, Bratislava 2012.

nekvalifikovanou monotónní práci.²³ Nucená práce postupně zahrnovala stále větší díl ženské populace bez ohledu na rodinný stav a počet dětí. Její rozšíření na obyvatelky Říšské župy Sudety a následně i Protektorátu Čechy a Morava bylo jen otázkou času a potřeb válečné ekonomiky. Základní parametry byly nastaveny již dříve, vyzkoušeny a následně i aplikovány, což ovšem nevyklučovalo možnost přihlédnout v odůvodněných případech k místním specifikům.

Ženskou nucenou práci na území nynější České republiky lze rozdělit do dvou kategorií: na civilní zaměstnankyně a na vězenkyně různých internačních zařízení včetně koncentračních táborů. První kategorie zahrnuje dvě skupiny: Češky a Němky z protektorátu a Sudetské župy a cizinky ze zemí okupovaných Německem. Posledně zmíněná skupina obsahuje tři podskupiny rozlišované podle místa původu na Polky z okupovaného Polska a z Těšínska (označení P) *Ostarbeiterinnen* (označení Ost) a *Westarbeiterinnen*. Tyto ženy pracovaly v podnicích na území Sudet. Kategorie vězenkyň zahrnovala ženy donucené k práci převážně z rasových nebo politických důvodů. Někteří autoři označují tento typ práce za otrockou, stejně jako instituce tzv. odškodňovacího procesu. Vězenkyně pracovaly výhradně na teritoriu Sudet,²⁴ kde koncentrační tábory zakládaly pobočky s cílem „zpeněžit“ své vězenkyně v místních podnicích.

Početně významnou kategorií mezi muži podrobenými nucené práci představovali váleční zajatci. Takovou kategorií nelze u žen jednoznačně identifikovat, přestože válečné zajatkyňe prokazatelně existovaly. Byly to jednak příslušnice Rudé armády a jednak parašutistky různých národností vysazené na nepřátelském území. Představovaly však tak nepatrnou skupinu, že pro ni nebylo potřebné organizovat speciální zajatecké tábory. Pokud zajatkyňe nebyly okamžitě popraveny, následovala deportace do některého z koncentračních táborů, například do Ravensbrücku. Odtud se potom mohly dostat, ovšem už jako vězenkyně, nikoli válečné zajatkyňe, do pobočných koncentračních táborů na českém území.²⁵

Vezmeme-li v úvahu početní zastoupení jednotlivých kategorií, pak jednoznačně převažují civilní zaměstnankyně.²⁶ Nucenou práci Češek na území protektorátu upravovala nařízení protektorátní vlády, na Němky se vztahovaly říšské právní normy, které se staly

23 Isabel PRIEMEL – Anette SCHUSTER, *Frauen zwischen Erwebstätigkeit und Familie. Historische und aktuelle Entwicklungen*, Pfaffenweiler 1990, s. 88–109.

24 V protektorátu byly zřízeny čtyři pobočky koncentračních táborů. Pracovali v nich pouze muži. A. ADAM, *Otroci třetí říše*, s. 322nn. Hlavní důvod spočíval v tom, že si okupační moc nebyla jistá reakcí českého obyvatelstva, o jehož loajalitu si ostatně nedělala žádné iluze.

25 Bernhard STREBEL, *Das KZ-Ravensbrück. Geschichte eines Lagerkomplexes*, Paderborn 2013, s. 161.

26 Nucenou práci vězenkyň na území protektorátu praktikovalo například vedení terezínského židovského ghetta. Vězenkyně byly přidělovány na práci buď uvnitř ghetta, nebo najímány externími zaměstnavateli, např. Správou lesů Křivoklát.

vzorem pro protektorátní právní úpravu. Režim nucené práce byl v protektorátu zaváděný postupně od léta 1939 a jeho symbolem se staly úřady práce,²⁷ pracovní knížky a ročník 1924. Tento režim se vztahoval stejnou měrou na muže i na ženy s dočasnou výjimkou pracovní povinnosti, která začala platit pro vybrané kategorie žen až od ledna 1941 (vládní nařízení č. 46/1941 Sb.). Zpočátku se týkal pouze zaměstnankyň, jimž znemožnil bez souhlasu úřadu práce rozvázat či zrušit pracovní poměr a následně i uzavřít nový (vládní nařízení č. 323/1939 Sb.). Toto nařízení umožnilo pracovním úřadům přesouvat zaměstnankyně mezi jednotlivými výrobními odvětvími podle momentálních potřeb řízeného válečného hospodářství, přidělovat je přednostně do válečného průmyslu a zbavilo je možnosti jít za lepšími pracovními podmínkami nebo vyšší mzdou.

Ani podnikatelky a živnostnice nástrahám řízeného hospodářství neunikly. Podniky, zejména ty, které se specializovaly na výrobu a prodej spotřebního zboží nebo na služby, se stávaly obětí opakujícího se „pročesávání“²⁸ a jejich majitelky se ocitaly v zorném poli úřadů práce, před nimiž je mohla ochránit pouze změna orientace podnikání na válečnou výrobu.

Součástí upevňování režimu nucené práce byla rovněž další opatření zbavující zaměstnance dosavadní pracovní právní ochrany, například práva na stávkou, na uzavírání kolektivních smluv nebo na osmihodinovou pracovní dobu. Zvláště posledně zmíněné právo bylo postupně omezováno, nejprve prodlužováním práce přes čas, posléze zavedením šedesátihodinového pracovního týdne (1942) a možností dalších přesčasů a nakonec úplně zrušeno (1944). Pracovní dobu však bylo možné prodlužovat i jinými způsoby, například krácením pracovních přestávek, dovolených nebo redukcí počtu svátků, které byly dříve dny pracovního klidu.

Dalším krokem k upevnění režimu nucené práce bylo zavedení pracovních knížek v červnu 1941 (vládní nařízení č. 241/1941 Sb.), jež umožnilo nejen evidenci pracovních sil, ale především jejich využívání v souladu s potřebami válečného hospodářství, a to nejen na území protektorátu, ale rovněž v Německu. Tímto způsobem byly rovněž evidovány prakticky všechny práceschopné ženy v produktivním věku.

Úměrně tomu, jak se válka prodlužovala, rostla potřeba pracovních sil. V květnu 1942 rozšířilo vládní nařízení č. 154/1942 Sb. pracovní povinnost na veškeré práceschopné

27 Pracovní správa byla dvoukolejná, zvláště pro Čechy a zvláště pro Němce, z čehož plynula paralelní existence české a německé sítě úřadů práce. Obě sítě byly financovány z protektorátního rozpočtu. S. BECKER, *Der Weg zum „Totaleinsatz“*, s. 54. Viz též Jaromír TAUCHEN, *Organizace a činnost úřadů práce v Protektorátu Čechy a Morava (1939–1945)*, *Právněhistorické studie* 46, 2016, s. 91–109.

28 Tento výraz se užíval pro opakující se kontrolní proces, v jehož důsledku byly uzavírány podniky označené za nepotřebné pro válečnou ekonomiku. Jednalo se především o podniky a živnosti specializující se na výrobu spotřebního zboží či na poskytování služeb, tedy na obory, v nichž ženy převážně podnikaly, např. výroba oděvů a prádla, oděvních doplňků nebo kadeřnictví. Uvolněné pracovní síly byly okamžitě dány k dispozici úřadům práce.

obyvatelstvo protektorátu včetně žen, z nichž se následně rekrutovaly dělnice do prioritního a rostoucího válečného průmyslu, který měl Německu zajistit materiální převahu nad ostatními válčícími státy. Tento cíl však byl v delším časovém horizontu nereálný; německá ekonomika nebyla schopna, a to ani s využitím hospodářského potenciálu okupovaných a satelitních zemí, konkurovat spojené ekonomické síle antinacistické koalice, jejíž jádro tvořily Spojené státy americké. Válečná výroba na území Německa byla navíc od roku 1943 stále více ohrožována spojeneckými nálety, což posilovalo strategický význam protektorátu, kam německé podniky stále častěji přesouvaly svou výrobu a požadovaly pro ni nové a nové pracovní síly. Totéž ovšem žádaly podniky na území Německa, čímž vznikala obtížně řešitelný rozpor mezi potřebami válečné výroby v protektorátu na jedné straně a v Německu na druhé.

Řešením měla být „*totální mobilizace všech lidských a materiálních zdrojů*“. Na základě výnosu o totální mobilizaci vydal 2. února 1943 protektorátní ministr hospodářství a práce Walter Bertsch nařízení o pracovní mobilizaci, která se týkala rovněž všech žen ve věku od 17 do 45 let s výjimkou matek dětí mladších 14 let, ve vymezených případech dokonce dívek do 16 let. To vše za situace, kdy úřady práce pečlivě evidovaly pracovní síly v produktivním věku, což prakticky znemožňovalo vyhnout se nucené práci. Více než polovina osob rekrutovaných v rámci totální mobilizace našla uplatnění v rámci protektorátu, menší část úřady práce odeslaly na nucené práce do Německa. Deportace celých ročníků a zejména ročníku 1924, z něhož byly na rozdíl od předcházejících rekrutovány rovněž ženy, se staly symbolem nucené práce a dodnes velmi silně rezonují v historickém povědomí. Další tisíce československých státních příslušníků byly přitom vystaveny ve srovnání s těmito ročníky tak krutým pracovním podmínkám, že pro ně odborná literatura i instituce tzv. odškodňování používají název otrocká práce.

Realizace nařízení o pracovní mobilizaci znamenala začlenění tisíců žen do systému nucené práce.²⁹ Většina z nich vykonávala nekvalifikovanou manuální práci v podnicích s válečnou výrobou. K této práci byly buď přeškoleny, nebo zaškoleny, podle toho, zda už dříve pracovaly jinde a jejich podnik zanikl, nebo nastoupily do práce bez jakýchkoliv předchozích pracovních zkušeností. Masový příliv žen posiloval genderově smíšený

29 Většina žen uposlechla výzvy úřadu práce a do určeného zaměstnání nastoupila. Odmítnutí znamenalo vystavit se perzekuci. Přesto zejména provdané ženy toto riziko podstupovaly, většinou s argumenty zdůrazňujícími jejich genderová specifika. Příloha denní zprávy pražského řídicího úseku SD z 3. 7. 1943 zaznamenala příklady námitek žen proti pracovnímu nasazení. Nejčastěji argumentovaly tím, „že jejich manžel celý den pracuje a chce se vrátit do uklizeného domu a k teplému jídlu“. Viz Příloha denní zprávy pražského řídicího úseku SD č. 77/43 o pracovním nasazení českých a německých žen, obsahující informace o odmítání práce, o nárůstu počtu těhotných, o nejednotném postupu úřadů práce při povolávání žen a o vytváření lepších pracovních podmínek pro ženy, Z. KOKOŠKOVÁ – J. PAŽOUT – M. SEDLÁKOVÁ (edd.), *Pracovali pro Třetí říši*, dok. č. 73, s. 212–217.

charakter pracovních kolektivů, zejména v podnicích, kde ženy tradičně tvořily menšinu a navíc vykonávaly převážně pomocné práce (např. strojírenství, hutnictví), a přiváděl je rovněž do profesí dříve vyhrazených mužům.³⁰ Přesto si jejich práce uchovala genderově specifický charakter. Ženy nacházely uplatnění především ve strojírenských oborech vyžadujících spíše přesnost a pečlivost než fyzickou sílu. Úřady práce je přikazovaly přednostně do podniků specializovaných na elektrotechnickou výrobu (44 %), na produkci kovového zboží (39,1 %), na jemnou mechaniku a optiku (27,2 %) a do leteckého průmyslu (20 %).³¹ Nucená práce sice částečně stírala rozdíl mezi mužskou a ženskou prací, to se však netýkalo odměňování. Neodstraňovala ani další specifické rozdíly mezi muži a ženami, jak ostatně dokládá zavedení institutu sociálních pracovníc v řadě podniků s vysokým podílem ženské pracovní síly.³² Napnout pozornost tímto směrem doporučovala rovněž Organizace sociálních pracovníc, největší oborové profesní sdružení, jehož omezenou činnost okupační úřady tolerovaly, protože se bez ní nedokázaly obejít.³³ Mimo jiné proto, že sociální práci přisuzovaly důležitý úkol: měla přispívat k disciplinaci obyvatelstva.

Sociálním pracovnícím přibyla specifická, do té doby pro ně prakticky neznámá agenda, kterou si musely teprve osvojit. Národní odborová ústředna zaměstnanecká uspořádala v roce 1943 na pokyn Úřadu říšského protektora kurz zaměřený na přípravu sociálních pracovníc pro práci v podnicích. Začátkem května téhož roku vstoupily první absolventky do praxe ve velkých průmyslových podnicích v Praze, Moravské Ostravě, Kladně a v Plzni. Kromě sociálních pracovníc působily v podnicích sociální referentky, které byly k ruce sociálním pracovnícím a nemusely mít odborné vzdělání v oboru sociální práce; absolvovaly pouze krátkodobý výcvik.³⁴ Rekrutovaly se i z řad dělnic znalých místního prostředí, což bylo nespornou výhodou. Sociální pracovníce bez praktických zkušeností s podnikovou sociální prací³⁵ řešily řadu nových úkolů, s nimiž se dosud nesetkaly, nebo

30 Úřad práce v Moravské Ostravě rekrutoval ženy rovněž pro hornictví. Souhrnná zpráva Úřadu práce v Moravské Ostravě o opatřeních přijatých k získání nových pracovních sil pro práci v ostravském kamenouhelném revíru, Z. KOKOŠKOVÁ – J. PAŽOUT – M. SEDLÁKOVÁ (edd.), *Pracovali pro Třetí říši*, dok. č. 5, s. 168–170. Viz též Dopis ředitelské konference Ostravského kamenouhelného revíru Ministerstvu hospodářství a práce týkající se pracovního nasazení žen v nadzemních provozech a jejich mzdového ohodnocení, tamtéž, dok. č. 56, s. 172–173.

31 Statistický zpravodaj 6, 1944, s. 162n.

32 Např. brněnská Zbrojovka přijala první sociální pracovníce v roce 1943. Otakar FRANĚK, *Dějiny koncernu brněnské Zbrojovky II/3 (1939–1945)*, Brno 1973, s. 160.

33 Archiv Národního muzea Praha, fond Organizace sociálních pracovníc, kart. 1, Zpráva o činnosti Organizace sociálních pracovníc za rok 1941. Zpráva konstatuje vzestup poptávky po sociální práci, která však není doprovázena ani zvyšováním platů kvalifikovaných sociálních pracovníc, ani jejich dorovnáním na úroveň platů nekvalifikovaných mužů zaměstnaných v oboru.

34 Pavla KODYMOVÁ, *Historie české sociální práce v letech 1918–1948*, Praha 2013, s. 114.

35 Sociální práce v podnicích představovala nový typ činnosti, o níž se v odborných kruzích debatovalo již před druhou světovou válkou, zůstalo však pouze při debatě.

jen okrajově. Mnohé vyžadovaly spolupráci několika odborníků, ať už se jednalo o zdraví zaměstnankyň, pomoc s nákupy nebo poradenství při problémech v rodině. Formulace úkolů napovídá, s čím se nejčastěji potýkaly ženy zaměstnané v průmyslových podnicích. Zdravotní problémy či dvojí zatížení ovlivňovaly každodenní život dělnic odedávna, systém nucené práce však tyto problémy vystupňoval tím, že přivedl do průmyslu masu žen bez předcházejících zkušeností s (těžkou) manuální prací. Tyto ženy jen obtížně zvládaly vysokou pracovní zátěž vystupňovanou navíc dlouhou pracovní dobou a pro svého zaměstnavatele představovaly svými absencemi z důvodu nemocí z vyčerpání a nízkou produktivitou práce (ta ovšem byla důsledkem ještě dalších okolností) spíše problém než pracovní sílu, na níž do značné míry záviselo plnění výrobních úkolů. Tato situace vytvořila předpoklad pro uplatnění sociálních pracovníků a sociálních referentek v podnicích s válečnou výrobou. V roce 1944 již jejich počet dosáhl stovky.³⁶ Poskytování zdravotního a rodinného poradenství nebo pomoc s nákupy však nemohly vyřešit fyzické a psychické potíže způsobené nadměrným zatížením ženského organismu a nedostatečnou výživou, u provdaných žen a matek znásobených povinnostmi spojenými s péčí o domácnost, z nichž zvláště nákupy se stávaly každodenním bojem, v němž stále častěji prohrávaly.

Dlouhodobý stres neústil pouze do již zmíněné nemocnosti, snížené produktivity práce či reptání; mohl mít i mnohem razantnější projevy, jak dokládají případy otevřených protestů, například stávky dělnic proti posunutí počátku směny z šesté hodiny ranní na desátou hodinu dopolední v podniku Böhmisch-Mährische Maschinenwerke v pražských Vysočanech. Vedení podniku zdůvodnilo posunutí pracovní doby nutností úspory energie, ženám však vadilo, že po skončení směny nestihnou nakoupit a přijdou domů za tmy, čímž utrpí jejich rodinný život. Iniciátorka stávky byla později odsouzena Zvláštním soudem v Praze k šesti letům káznice, v případě mužů, kteří se k protestujícím ženám připojili, padl jeden trest smrti.³⁷ Běžným trestem za porušení pracovní kázně bylo přechodné umístění do tzv. pracovních-výchovných táborů (*Arbeitserziehungslager*). V protektorátu existoval takový tábor pro ženy například v Plzni-Karlově.

Specifické rozdíly mezi muži a ženami se odrazily rovněž v zavedení dalšího genderově specifického opatření v podobě tzv. pracovního dne (*Waschtag*), neplaceného pracovního volna určeného pro vykonání domácích prací. Volno v rozsahu jednoho pracovního dne v měsíci náleželo pouze vdaným ženám s vlastní domácností a ve své podstatě sloužilo k upevnování válkou rozkolísaného genderového řádu a jako prostředek jejich disciplinace.³⁸

36 Národní práce 6, 1944, č. 4, s. 3.

37 Státní oblastní archiv Praha, fond Zvláštní soud Praha (neinventarizováno), kart. 42, spisová značka 5 KLs 268/43.

38 K problematice tzv. pracovního dne srov. Carola SACHSE, *Der Hausarbeitstag. Gerechtigkeit und Gleichberechtigung in Ost und West 1939–1994*, Göttingen 2002.

Dalším územím, na němž lze dokumentovat metody a formy využívání nucené ženské práce včetně jejich genderových specifik, je Říšská župa Sudety. Nacházíme zde obě výše vymezené kategorie nucené ženské práce: civilní zaměstnankyně a vězenkyně. Vezmeme-li v úvahu etnické hledisko, pak do kategorie civilních zaměstnankyň spadaly Němky žijící na území Sudet, nebo Češky, které sem většinou dojížděly za prací z protektorátu (tzv. pendlerky) a zahraniční dělnice, mezi nimiž převažovaly tzv. *Ostarbeiterinnen* (Ukrajinky, Bělorusky, Rusky) a Polky, menší skupinu tvořily tzv. *Westarbeiterinnen* (Francouzky, Belgičanky apod.). Vězenkyně představovaly etnicky pestřejší skupinu zahrnující prakticky celý evropský kontinent od západu na východ.

Režim nucené práce se začal na sudetské Němky vztahovat už od května 1939. Alfons Adam uvádí, že mnoho žen se zpočátku snažilo obejít tuto povinnost sňatkem nebo těhotenstvím, ve druhé polovině války však počet sňatků klesl pod úroveň z roku 1939.³⁹ Důvody nespecifikuje, lze ale předpokládat, že spočívaly jednak ve zvýšené přísnosti úřadů práce a jednak v omezení sňatkového trhu v důsledku povolávání mužů do wehrmachtu. Češky představovaly ve srovnání s ženami jiných národností málo početnou skupinu, i když se jejich procento během války zvyšovalo. Označení „pendlerky“ se vztahovalo na ženy dojíždějící za prací do Sudet z protektorátu, kde trvale bydlely. Zčásti se jednalo o ženy, které se tímto způsobem pracovaly již před 1. říjnem 1938. I po tomto datu však zůstala na území Sudet česká menšina, jejíž příslušníci z různých důvodů nemohli či dokonce nesměli (např. horníci) opustit odstoupená území. Kromě toho během války výrazně rostl počet protektorátních příslušníků, kteří nedobrovolně přesídlili do Sudetské župy a trvale v ní žili. Z uvedených skupin se rekrutovaly Češky pro nucenou práci v místních podnicích.

Druhou skupinu v kategorii civilních zaměstnankyň v Sudetské župě tvořily ženy pocházející z různých koutů okupované Evropy. V souvislosti s tzv. odškodňovacím procesem v posledním desetiletí 20. a na počátku 21. století se dostalo pozornosti zejména zahraničním dělníkům z východní Evropy, méně již samotným ženám a jejich specifikům. Práce německých a rakouských historiků postavené na rozsáhlém základním výzkumu dokumentují právní postavení, pracovní a životní podmínky dělníků ze západní a z východní Evropy v systému nucené práce na území Třetí říše a poukazují na vyšší míru diskriminace, ponižování a šikany z rasových důvodů u druhé skupiny; u žen však nezdá se souvisela rovněž s jejich genderem.⁴⁰

39 A. ADAM, *Otroci třetí říše*, s. 38.

40 Srov. např. Mark SPOERER, *Nucené práce pod hákovým křížem*, Praha 2005; Florian FREUND – Bertrand PERZ – Mark SPOERER, *Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen auf dem Gebiet der Republik Österreich 1939–1945*, Wien 2004; Hubert FEICHTLBAUER, *Forced Labour in Austria 1938–1945*, Wien 2005.

Alfons Adam uvádí, že na konci války bylo každé čtvrté pracovní místo v Sudetské župě obsazeno cizincem, třetinu z nich tvořily ženy.⁴¹ To znamenalo, že prakticky každý, kdo v Sudetech žil, se setkal se zahraničním dělníkem či dělnicí. Sonda do nucené práce, kterou provedla v roce 2017 Iva Hejnová pro dva regiony – Trutnovsko a Náchodsko – dokládá přesvědčivě toto tvrzení.⁴² Dohledala všechny podniky zaměstnávající zahraniční dělníky včetně jejich původu a zabývala se rovněž jejich pracovními a životními podmínkami, pokud to dochované prameny dovolovaly.⁴³ Dospěla ke zjištění, že na vymezeném území se nacházelo minimálně 12 pracovních táborů (*Arbeitslager*) v osmi lokalitách určených pro zahraniční dělníky z východní a západní Evropy, výjimečně i pro Čechy a Němce.⁴⁴ Mezi ženami převažovaly Polky, Ukrajinky a Bělorusky, což koresponduje s globálními počty zahraničních dělnic na celém území Třetí říše.

Máme-li hovořit o genderových specifikách nucené práce civilních zaměstnankyň v Sudetské župě, je třeba zmínit každou skupinu zvlášť. První skupina, Němky a Češky s trvalým pobytem v Sudetech či v protektorátě (tzv. pendlerky), vykazuje podobná genderová specifika jako ženy v systému nucené práce na území protektorátu.

Druhé skupiny – zahraničních dělnic – se genderová specifika dotýkají podstatněji měrou a přibližují je v řadě ohledů vězenkyním koncentračních táborů. Jedná se zejména o specifika spojená s fyziologií ženy, tedy menstruační a těhotenstvím, a dále o mateřství a o prostituci. Dodržování dobových standardů hygieny při menstruaci bylo vzhledem k úrovni ubytování (lze-li vůbec o nějaké úrovni hovořit) v pracovních táborech prakticky nemožné, nemluvě o naprostém nedostatku vody, mýdla a menstruačních vložek podléhajících přidělovému systému. Ingrid Schupetta, autorka monografie o ženské nucené práci, upozorňuje na jiný aspekt ženské fyziologie, ztrátu menstruace, což je jev spojovaný tradičně s koncentračními tábory. Svůj poznatek opírá o zprávu lékaře firmy Krupp, který prováděl gynekologické prohlídky 677 zahraničních dělnic a konstatoval ztrátu menstruace u 40–50 % z nich.⁴⁵ Není důvod domnívat se, že u zahraničních dělnic v Sudetské župě tomu bylo jinak. Těžká práce, dlouhá pracovní doba, nedostatek odpočinku, stres, šikana a zejména po kvantitativní i kvalitativní stránce naprosto nedostatečná strava představovaly základní charakteristiku postavení zahraničních dělníků a dělnic na území Třetí říše.

41 Alfons ADAM, *Nuceně nasazení cizinci v pohraničních oblastech českých zemí v letech 1939–1945*, in: Lucie Jarská (ed.), *Nucená práce 1939–1945*, Praha 2016, s. 57. Přestože v protektorátu zoufale chyběly pracovní síly pro válečný průmysl, okupační moc vytrvale odmítala přijímat na nucené práce zahraniční dělníky a dělnice z obavy, aby se s nimi Češi nepřátelili.

42 Iva HEJNOVÁ, *Nucená práce v letech 1940–1945 v okresech Trutnov a Náchod*, Hradec Králové 2017.

43 Tamtéž, s. 53–68.

44 Tamtéž, s. 65.

45 Ingrid SCHUPETTA, *Frauen- und Ausländerwerbstätigkeit in Deutschland von 1939 bis 1945*, Köln 1983, s. 287.

Ženský organismus reagoval na ohrožení specifickým způsobem: aby přežil, omezil svou reprodukční schopnost. Pro ženu ovšem znamenala ztráta menstruace a tím i možnosti reprodukce ohrožení samé podstaty ženství v té podobě, v jaké byla tehdy běžně pojímána.

Literatura zmiňuje rovněž další specificky genderový aspekt nucené práce: prostituci. Tento jev můžeme rozdělit do dvou kategorií: na nucenou a dobrovolnou. Cizinky, mezi nimiž převažovaly Francouzky, Polky nebo československé občanky, byly nuceny k prostituci ve speciálních nevěstincích pro zahraniční dělníky zřizovaných státem s cílem předejít sexuálním stykům mezi cizinci a Němkami.⁴⁶ Tento typ prostituce nemáme na území Sudetské župy zatím doložený, přestože úřady pověřené zřizováním nevěstinců předpokládaly jejich existenci v každém místě, kde pracovalo minimálně 200 dělníků.⁴⁷ Důvodů může být hned několik: jednalo se o relativně malé území, na němž koncentrace civilních dělníků – cizinců nedosahala takového počtu, aby pro ně stát organizoval nevěstince, nebyla zde ani žádná velká průmyslová centra s vysokou koncentrací cizinců a tím i vyšším rizikem nechtěných sexuálních styků, převažovala zde menší a středně velká sídla, v nichž postačovala k ohlídání nepatřičných vztahů mezi muži a ženami tradiční sociální kontrola. Téma nevěstinců pro zahraniční dělníky tedy skýtá možnost hlubšího výzkumu dalšího aspektu nucené práce na území Sudetské župy.

Dobrovolná prostituce souvisela převážně s hladem, jemuž byly dělnice vystaveny. Jejich přídělky potravin byly tak nízké, že sotva umožňovaly přežití. Nutily je k nalézání specifických strategií umožňujících utišit nejen hlad, ale získat rovněž nedostatkové oblečení či prostředky hygieny. Kromě krádeží se nabízela úplata ve formě sexuálního styku s cílem dostat se například prostřednictvím kuchyňských zaměstnanců k potravinám, přímo k práci v kuchyni nebo na venkově. Mark Spoerer píše o východních dělnicích, které „se prostituovaly u lépe zásobených západních pracovníků za krajíc chleba“.⁴⁸

Produktem řady vztahů založených na nabídce a poptávce i vztahů založených na vzájemné sympatii či sdílení společného osudu byla těhotenství. Stát přistupoval k těhotným ženám do roku 1941 tolerantně: posílal je domů. Ztratil sice pracovní sílu, ale nemusel hradit péči o dítě. Těhotná svobodná žena se ovšem vracela domů sama, bez otce dítěte, bez šance na legalizaci vztahu, navíc s rizikem, že bude znovu deportována na nucené práce. Zásadní změna postoje státu k těhotným zahraničním dělnicím souvisela se zvyšováním potřeby pracovních sil pro válečnou ekonomiku. Pracovní síla byla pro stát stále cennější na to, aby se jí zbavoval. Rozhodnutí o dalším osudu těhotné ženy záviselo na místě jejího původu. Pokud patřila do skupiny *Westarbeiterinnen*, odcestovala domů, pro *Ostarbeiterinnen*

46 Tamtéž, s. 297–298.

47 Ute VERGIN, *Die Nationalsozialistische Arbeitseinsatzverwaltung und ihre Funktionen beim Fremdarbeiter(innen)einsatz während der Zweiten Weltkriegs*, Osnabrück 2008, s. 397.

48 M. SPOERER, *Nucené práce pod hákovým křížem*, s. 136.

a Polky však platila úplně jiná pravidla. Musely setrvat na pracovním místě, byly nucené k interrupcím, po nichž podstupovaly nedobrovolnou sterilizaci. Pokud děti donosily, byly jim po porodu odebírány a předávány do kojeneckých ústavů, kde obvykle umíraly v důsledku nedostatečné péče.⁴⁹

Druhou kategorií žen na území Říšské župy Sudety představují vězenkyně poboček koncentračních táborů Flossenbürg, Gross-Rosen a Osvětim. Alfons Adam uvádí 34 pobočky s otročskou prací v Sudetech, z nichž 19 bylo určeno pro ženy, tři pro obě pohlaví a ve zbývajících pracovali pouze muži.⁵⁰ Zabývá se rovněž pracovními podmínkami vězenkyň v jednotlivých pobočkách a jejich každodenním životem (ubytování, stravování, hygiena) tam, kde to prameny dovolují. Genderová specifika speciálně nesleduje, přesto některá z nich zohledňuje (těhotenství, mateřství), aniž by je takto vymezoval. Těhotenství a mateřství vězenkyň se podřízovalo praxi obvyklé v koncentračních táborech. Vybrané těhotné mohly dítě donosit (podstatnou roli ovšem sehrála ženina pracovní schopnost), jiné byly usmrceny. Narozené děti umíraly násilnou smrtí, na podvýživu či nemoci, někdy i se svými matkami.⁵¹

Řada žen v důsledku namáhavé práce, podvýživy a nedostatku odpočinku ztratila menstruaci. Počet takových případů nelze prakticky zjistit, prameny až na kusé zmínky ve vzpomínkách některých přeživších to nedovolují. V případě vězenkyň bude počet postižených žen z důvodu nižších potravinových přídělů při stejně těžké, ne-li těžší práci bezpochyby vyšší než u zahraničních dělnic. Vězenkyně ženského koncentračního tábora Ravenbrück Zdenka Nedvědová-Nejedlá se jako lékařka po válce zamýšlela nad některými medicínskými a psychologickými faktory ovlivňujícími menstruační cyklus vězněných žen. Poruchy cyklu, které u svých spoluvězenkyň pozorovala, dávala do souvislosti s proměnlivými životními podmínkami v táboře (tedy i s pracovním nasazením nebo možností dostávat z domova potravinové balíčky), ale jejich příčinu spatřovala především v psychice.⁵²

Získat potraviny pro přilepšení či dokonce přežití z jiných zdrojů bylo obtížné, zvláště v Sudetech, kde se místní obyvatelé chovali k vězenkyním i zahraničním dělnicím velmi nevlídně. Zaslání potravinových balíčků záleželo především na možnostech příbuzných. Podpora rasově pronásledovaných židovských vězenkyň byla tudíž prakticky nulová. Případné balíčky od osob nežidovského původu mohly být označeny za nedovolený styk se Židy a vést k uvěznění. Nadto bylo možné balíčky odesílat pouze z oblastí obsazených či spřátelených s Německem, případně z neutrálních zemí.

49 J. GRÜTZBAUCH, *Zwangsarbeit und Sexualität*, s. 86 nn.

50 A. ADAM, *Otroci třetí říše*, s. 322 nn.

51 Tamtéž, s. 127 nn.

52 Archiv Manh- und Gedenkstätte Ravensbrück, Nachlass Zdenka Nedvědová-Nejedlá, sign. IN 97 3–1, Zpráva z 19. 4. 1946, nedokončeno, s. 4.

Ekonomika už od doby industrializace výrazně profitovala z ženské práce. Způsob, jakým se to dělo v německé válečné ekonomice, však překonal všechny dosud známé formy vykořisťování. Samotná nucená práce nebyla historicky novým jevem, v době druhé světové války však byla zformována do sofistikovaného systému zahrnujícího veškeré práce schopné obyvatelstvo a umožňujícího Německu vést dlouhou a vyčerpávající válku. Generace žen narozených před první světovou válkou měla jistou zkušenost s prací ve válečném průmyslu, týkala se však jen její části. Za druhé světové války se však stala v systému nucené práce zkušeností generační a navíc přeshraniční. Milióny evropských žen byly do tohoto systému zahrnuty a následně vykořisťovány, nezřídka až k smrti. Místem jejich působení byla válečná výroba v mnoha svých podobách a formách. Není náhodou, že ve většině publikací o nucené práci nalezneme fotografii žen vyrábějících munici (Mark Spoerer umístil takový obrázek přímo na obálku své monografie *Nucené práce pod hákovým křížem*). Drobné ženské ruce uvyklé ruční práci byly ideálním nástrojem pro výrobu munice jak během první, tak druhé světové války.

Nucená práce na jedné straně rozvolňovala genderový řád tím, že přiváděla do výroby tisíce žen, učila je komunikovat v prostředí genderově smíšených kolektivů, umožňovala přejímání mužských vzorů chování a jednání, ve velkých továrnách často velmi vzdálených od domova omezovala možnost jejich sociální kontroly ze strany rodiny a sousedů a v neposlední řadě poskytovala vlastní příjem, jeden z důležitých předpokladů ženské emancipace, na druhé straně ženy disciplinovala různými genderově specifickými prvky, jakými byly například prací den nebo asistence sociálních pracovníků při řešení pracovních a rodinných problémů. Uvedená specifika ženské nucené práce, spjatá převážně s genderem, však dosud nebyla badateli podrobněji zkoumána. Navzdory nejnovějším výzkumům zůstává tedy ještě mnoho prostoru pro další bádání. Ambicí této studie bylo naznačit jeho možné další směry.

Zusammenfassung

Zwangsarbeit der Frauen auf dem tschechischen Gebiet 1939–1945

In das System der Zwangsarbeit, das einer der Pfeiler der Kriegswirtschaft des nationalsozialistischen Deutschlands darstellte, wurden Millionen Frauen eingegliedert. Die Studie konzentriert sich auf verschiedene Gruppen der Frauen, die in den Jahren 1939–1945 zur Arbeit auf dem tschechischen Gebiet gezwungen wurden. Der erste Teil enthält die Bewertung der bisherigen historischen Arbeiten zum Thema und versucht die schwankende historische Terminologie zu präzisieren. Weiter werden die gründlichen Kategorien der weiblichen Zwangsarbeit definiert (die Arbeit der Zivilarbeiterinnen und die Arbeit der weiblichen Häftlinge der verschiedenen Internierungsanstalten inklusive Konzentrationslager) und die nationalen Gruppen, die auf dem gegebenen Gebiet die Arbeit leisteten (v. a. Tschechinnen, Jüdinnen,

Deutsche, Polinnen, sog. Ostarbeiterinnen und Westarbeiterinnen u. a. als auch die Häftlinge der Frauen-KZ-Außenlager und anderer Internierungslager). Es werden auch die wichtigsten Momente der allmählichen Verschärfung des NS-Regimes im Bereich der Zwangsarbeit und im Bezug auf die Frauen erwähnt. Im Folgenden werden einige Spezifika der weiblichen Zwangsarbeit genannt, die sich einerseits in der Einführung eigenartiger Maßnahmen äußerten (soziale Arbeiterinnen, sog. Waschtage), mit denen die Arbeitgeber auf die neu entstandenen Bedürfnisse reagierten oder Konflikte vermeiden wollten, und die sich andererseits aus der weiblichen Physiologie ergaben. Die Aufmerksamkeit wird auch der Problematik der erzwungenen/freiwilligen Prostitution oder dem Thema der Schwangerschaft gewidmet.